

**Zərifə İsmayıl qızı Avilova,
Zərifə Bayram qızı Məmmədova**
Azərbaycan Tibb Universiteti

MONOLOJİ NİTQİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *nitqin növləri, monoloji nitq, nitq inkişafı, tədris*

Key words: *types of speech, monologue speech, speech development, teaching*

Ключевые слова: *виды речи, монологическая речь, развитие речи, преподавание*

Giriş

Nitq inkişafının tədris prosesində yer alması çox vacib bir məsələdir. Xüsusi ilə ali təhsil müəssisələrində ana dilinin tədrisində nitq mədəniyyətinin inkişafı önəmlidir. Nitq mədəniyyətinin tədrisində onun iki növü üzərində xüsusi olaraq dayanmalı və tələbələrin hər iki növdə özünü sərbəst hiss etməsi əsas məqsəd kimi təyin olunmalıdır. Nitqin ifadə üsullarına, təzahür şəkillərinə, kommunikasiya məqsədinə, şəraitinə və s. əlamətlərə görə bir sıra növləri (şifahi nitq, yazılı nitq, rəsmi nitq, səhnə nitqi, danışiq nitqi, kütləvi nitq, ədəbi nitq, vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq və s.) mövcuddur ki, onlar müəyyən cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Danışan və dinləyən nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanının olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür nitq monoloji nitqdir.

Müasir dövrdə insanın özünə və karyerasına dair təqdimatın önəmi çox böyükdür. Bu mənada çıxışların, hesabatların savadlı şəkildə hazırlanması elmi-nəzəri bazanın mənimsənilməsinə tələb edir. Digər tərəfdən praktik vərdişlərin aşılınması çox vacibdir.

Tədqiqatçılar göstərilir ki, monoloji nitqin əsas məqsədi kommunikasiya prosesində təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə kimi məzmunu qarşıdakılara çatdırmaqdır. Həmin nitq təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış bir nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini qabaqcadan düşünür. İfadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını və dil materialını seçir, dinləyicilərin müsahiblərinin səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır.

Monoloji nitq məzmun baxımından bir neçə şəkildə təzahür edir: a) fikir söyləmə səciyyəli monoloq; b) təsdiqləmə səciyyəli monoloq.

Nitqin monoloji növündə danışan fikrən və ya yazılı şəkildə əvvəlcədən plan tərtib edir, izah və təhlil edəcəyi məzmunu çatdırmaq üçün ona “bəzək-düzək” verir. Natiq bu işə ciddi hazırlaşır, hansı fikri əvvəlcədən, hansını ortada, hansı sonda deyəcəyini özü üçün müəyyənləşdirir.

Yazılı formada icra olunan monoloji nitq əvvəlcədən yazılı şəkildə hazırlanır. Monoloji nitqin növündən asılı olmayaraq orada çıxış, məruzə, məktub və s. hazırlanan ərəfədə müəyyən dəyişmələr özünü göstərə bilər.

Şifahi monoloji nitqin özünün də iki forması müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) əvvəlcədən təşkil edilmiş nitq;
- 2) təşkil edilməmiş nitq. İkinciye spontan nitq də deyirlər (1, 123).

Əvvəlcədən təşkil edilmiş nitq qabaqcadan planlı şəkildə hazırlanmış nitqdır. Nitqin əvvəlcədən təşkili üçün nitq söyləyən tərəfindən aşağıdakı işlərin görülməsi zərurəti meydana çıxır:

- 1) mövzu üçün plan tərtib etmək;
- 2) mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyatları nəzərdən keçirmək;
- 3) mövzunun həcmi, əhatə dairəsini təyin etmək;
- 4) fikrin ardıcılığına nail olmaq üçün bəzi qeydlər etmək;
- 5) mövzunun məzmununu dərinlən öyrənmək;
- 6) mövzunun auditoriyaya yaxşı çatdırılması üçün əlverişli ifadə tərzini seçmək; nəqli cümlələrdən geniş istifadə etmək;
- 7) mövzunun şərh üçün lazım olan söyləmə tərzini müəyyənləşdirmək;

8) intonasiyanı müəyyənləşdirmək.

Amma bəzən monoloji nitqi qura bilməyən, auditoriya qarşısında çətinliklə çıxış edən, nitqi korlayan (lazımsız sözləri işlədən, məsələn, zad, şey, adı nədi, adın sən de, yadımdan çıxdı və s.) şəxslərə də rast gəlmək olur. Natiq belə bir vəziyyətlə qarşılaşmamaq üçün söyləyəcəyi fikri yazıya köçürməli, sonra onu şifahi şəkildə ifadə etməlidir. Bu cür təşkil olunmuş monoloji nitqdə aşağıdakılar əsas götürülməlidir: a) məzmun ilə bağlı faktlar, nümunələr toplamaq; b) toplanmış faktları, nümunələri nitqdə məqamına görə yerləşdirmək; c) nitqin məzmununu yazmaq; ç) nitqi əzbərləyib yaddaşına köçürmək, dəfələrlə məşq edib söyləmək; d) mövzunu dinləyicilər qarşısında şərh etmək.

Natiq şifahi monoloqunda yersiz məlumatlar verməməlidir. O, hər hansı bir vacib məsələdən danışarkən bir neçə suala aydınlıq gətirməlidir. Birinci növbədə, “nəyi demək?” sualı mövzunun şərhində önə çəkilməlidir.

Şifahi monoloji nitqin digər bir forması spontan formadır. Bu monoloji nitqə hazırlıq görülmür. Natiq söyləyəcəyi nitqi sərbəst şəkildə icra edir. Belə monoloqu improvizasiya ilə müqayisə edirlər. Aşıqların bədahətdən söylədiyi əhvalatlar, nağıllar, dastanlar monoloji nitqin bu forması ilə nisbətən uyğun gəlir. Bəzi tədqiqatlarda monoloji nitqin bu formasına “ekspromt forma” da deyilir (2).

Şifahi monoloji nitq formasında nitq vahidləri, faktlar müstəqil, dilin təbii inkişafına əsaslanaraq əmələ gəlir, onlardan ən əlverişlisindən, dərkətməni asanlaşdıranlardan istifadə olunur. Spontan nitqi nitq təcrübəsi geniş olan söz adamları (şairlər, yazıçılar, müəllimlər, alimlər və b.) işlədirlər. Nitqin alınmasında natiqin həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, hazır cavablığı və ən əsası isə onların fitri istedadı başlıca önəm daşıyır.

Monoloji nitqin bu forması həm də çətinidir. Bəzi hallarda fikri fəallığı təmin etmək mürəkkəbliyi ortaya çıxır. Danışığ üçün təsirli, mənalı, dinləyiciləri özünə, nitqinə cəlb edən vasitələr tapmalıdır ki, nitq təbii və canlı alına bilsin. Hər hansı şəraitdən, situasiyadan asılı olmayaraq məruzəçi monoloji nitqində hərəkət etməli, fikrin sistemini qurmali, mövzunun ardıcılığına diqqət yetirməlidir.

Monoloji nitqin mühazirə forması. Mühazirəçilik bir məharət tələb edən sənətdir. Mühazirə formasından, əsasən, ali məktəblərdə müxtəlif fənlərin tədrisində istifadə olunur. Bu, effektiv şərh üsulu sayılır. Həmin üsulun köməyiylə tələbələr elmi biliklərə yiyələnirlər.

Mühazirə müəlim tərəfindən proqram və dərsləyə uyğun olaraq hazırlanır. Tematik plan əsasında hazırlanan mühazirələr tədris proqramına uyğun olmalıdır. Müəllim mühazirələrin hazırlanmasında məsuliyyətli olmalıdır. Mühazirə konkret fakt və dəlillərə əsaslanmalı, dərsləkdəki məlumatlardan fərqlənməlidir. Çünki dərsləkdə olan məlumatları yenidən tələbələrə - dinləyicilərə çatdırmağın elə bir əhəmiyyəti yoxdur.

Mühazirədə dialoqlardan da istifadə oluna bilər. Başa düşülməyən zaman dinləyici mühazirə söyləyənə sual verə və cavab ala bilər.

Mühazirəni özündən oxumaq da dinləyicilərin maraq səviyyəsini azaldan amillərdəndir. Mühazirə aydın izahla, şərhə müşayiət olunmalıdır. Asan və sadə dildə deyilən mühazirələr mövzunun yadda qalmasına səbəb olur. Ardıcılığı, sistemliliyi gözləmək üçün mühazirə mətnindəki qeydlərə, sitatlara baxmaq lazım gəlir.

Mühazirənin dəyəri mühazirə deyən səviyyəsindən asılıdır. Mühazirəçinin nitqi aydın, səlis və anlaşılıqlı olmalıdır. O, çətin elmi terminlərdən istifadə etməməlidir. Əgər terminin qarşılığı yoxdursa, mühazirəçi onun mənasını aydınlaşdırmalıdır. Mühazirəçi fikrini əsaslandırmaq üçün mövzu ilə bağlı dəlilləri, sübutları, faktları elmi cəhətdən izah etməyi bacarmalıdır. Mühazirə adətən giriş, əsas hissələr və nəticədən ibarət olmalıdır. Bu quruluşda hazırlanmış mühazirələr hər bir sahədə yaxşı təsir bağışlayır, öyrədici xarakter daşıyır. Nəticələr mühazirənin ümumiləşdirilmiş əsas hissələrindən çıxarılmalıdır. Yəni mühazirənin nəticələrində ümumiləşdirilmiş fikir güclü və yetərinə olmalıdır.

“Mühazirə bir monoloq nitqinin quruluşu kimi idraki əhəmiyyət daşımalı, elmi siqləti, dərinliyi və məntiqi şərh ilə seçilməlidir. Orada elmi ümumiləşdirmələrə, faktik materialın təhlilinə geniş yer ayrılmalıdır” (3, 127).

Monoloji nitqin məruzə forması. Məruzə monoloji nitq prosesində istifadə olunan əsas formalardandır. Hər hansı bir məsələ barədə məruzə etmək. Bu iş əvvəlcədən görülür. Məruzənin məzmun baxımından müxtəlif tipləri ilə qarşılaşmaq olur: müəyyən müddətə görülmüş işlərin hesabat məruzəsi, yaranmış fəvqəladə vəziyyət haqqında məruzə, elmi-praktik konfranslarda, simpoziumlarda edilən məruzələr. Bunlar xarakter etibarı ilə fərqlənir.

Həmin formalar yazılı şəkildə əvvəlcədən yazılır. Faktlar və dəlillər dəqiqləşdirilir. Elmi mənbələr dürüstləşdirilir. Təcrübə göstərir ki, dinləyicilər daha çox qısa şəkildə olan məruzələrə meyillidir. Amma ictimai-siyasi həyatda, elmi arenada geniş məruzələrə də çox rast gəlmək olur.

Quruluş cəhətdən məruzə giriş, əsas hissə və nəticə olmaqla üç hissəli olur. Bu hissələr bir-birini tamamlamalıdır. Əvvəlcə hissədə qoyulmuş məsələlərdə problemin aktuallığından, önəmindən söhbət gedir. Qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq hansı yol və üsullardan istifadə etməyin əsasları müəyyənləşdirilir. Məruzənin əsas hissəsi həlledici məqamdır. Görülən işin məzmunu açılır, məruzəçi tərəfindən müəyyən münasibət ifadə olunur. Məruzəçi sonra şərh etdiyi məsələni yekunlaşdırır, bir sıra təkliflərlə çıxış edir.

Monoloji nitqin məlumat forması. Hər hansı bir məsələ haqqında (rəsmi təşkilatlarda, idarələrdə və s.) monoloji nitqin bu formasında əsas məlumatlar verilir.

Monoloji nitqin çıxış forması. Hər hansı bir çıxışın müvəffəqiyyəti, nitqin dinləyicini inandırmaq və özünə tabe etmək bacarığı ilk öncə nitqin uyğunluğundan asılıdır.

Çıxışların məzmunu fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, siyasi məzmunlu fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, siyasi məzmunlu çıxışlar. Heydər Əliyevin siyasi məzmunlu çıxışlarını nümunə göstərmək olar.

Əsl monoloji nitqdə məntiqilik, ardıcılıq, dəqiqlik, aydınlıq və konkretlik əlamətlərinin hamısı bütövlükdə cəmləşməlidir.

Təsiredicilik keyfiyyəti monoloji nitq üçün başlıca əlamət sayılır. Bu, nüfuzedicilik xüsusiyyətidir. Nitqin təsirediciliyi ona qulaq asanlar üçün nüfuzedici olmasından, dinləyənin bütün varlığı ilə ona diqqət kəsilməsindən ibarətdir. Bu cür monoloji nitqin quruluşu da sadə olur. Lakin sadə olduğu qədər də dolğun, düşündürücü səciyyəli olur. Təsiredici-nüfuzedici monoloji nitq dinləyiciyə sadəcə nəticə kimi yox, həm də nəticənin nəticəsi təsiri bağışlayır. Həmin nitqdə, eləcə də xüsusişəhidirici ifadələrdən istifadə olunmaqla, konkret şəxs anlayışını canlandıran morfoloji vasitələrdən də məqsədmüvafiq formada istifadə edilir.

Çıxışlar, əsasən, məruzələrdən sonra danışılan nitqdır. Bir əsas məruzədən sonra onun ətrafında müxtəlif çıxışlar edilir. Məruzəyə münasibət çıxışlar vasitəsilə bildirilir. Bu zaman məruzənin çatışmayan cəhətləri də çıxışlarda göstərilir.

Tədqiqatçılar çıxışlarını effektiv, səmərəli olması üçün aşağıdakı cəhətlərin varlığını göstərirlər:

- dinləyiciləri razı salsın;
- yığcam olsun, çox vaxt aparmasın;
- danışan müzakirə olunan mövzudan kənara çıxmasın;
- məruzədə və ya əvvəlki çıxışlardakı fikirlər təkrar edilməsin;
- deyilənlərdə ardıcılıq və rabitəlilik olsun;
- sözlər, cümlələr aydın, hamının eşidə biləcəyi bir səs tonu ilə tələffüz edilsin;
- danışıda loru və tüfeyli sözlərə, ifadələrə, şivə tələffüzünə və s. yol verilməsin.

Monoloq da replikaların müxtəlifliyindən ibarətdir. Monoloq ideya, fikirdən fərqli olaraq meydana çıxsada, bunları monoloq deyən fərdi hissi və münasibəti bütövləşdirir. Dram əsərlərinin dilində monoloq səciyyələndirici xüsusiyyətə malikdir. Belə əsərlərdə monoloq hadisələri müxtəlif istiqamətə yönəldə bilir. “Yazıçı təhkiyəsi ilə veriləcək mətləbləri, səhnədən kənarda cərəyan edən hadisələri elə fərdi danışq fonunda əks etdirir ki, bu fərdilik ictimai sifətlərdən təcrid olunmur, əksinə, ictimaisifətləri, qüsurlar və mənfiyyəti bütün kökləri ilə üzə çıxarır” (4, 47).

Monoloq xarakteri başa salmaq, hadisələrin gedişini xəbər vermək, ziddiyyətlərin açılmasına yönəlmək və s. vəzifələri yerinə yetirir. Monoloqların məzmunu aşağıdakı cəhətlərlə bağlıdır.

1) Dram monoloqları emosional baxımdan fərdi xarakter daşıyır. Hər bir personajın fərdi və tipik xarakterinə müvafiq olan nidalar, hiss və münasibətlər görünür. Obrazın fikrində yangı, ötkəmlik, özünü öymə, eyni zamanda acizlik və s. mənəvi hallar özünü göstərir.

2) Monoloq mühiti və şəraiti. Müəyyən mühit və şərait monoloq nitqini formalaşdırır.

3) Monoloqların köməyiylə müxtəlif hadisə və proseslər bir nöqtədə birləşdirilir, zaman və məkan etibarilə bir-birindən uzaqda baş vermiş hadisələr arasında əlaqə, insanlar arasında münasibət yaranır.

4) Monoloqlarda pafos. Pafos yunanca *pathos* sözündəndir, mənası “ehtiras” deməkdir (pafosla danışmaq, nitq söyləmək). Ehtiraslı deyilən nitq dinləyicilərin ruh yüksəkliyini artırır, təmtəraqlı olur. Monoloqlarda aşılana yüksək ideyanın doğurduğu şövq, ilham, vəcd, coşqunluq, ehtiras kimi keyfiyyətlər əsas yer tutur.

Pafoslu monoloqlara, çıxışlara siyasi məzmunlu mətnlərdə çox rast gəlmək olur. Siyasi xadimlərin nitqi bu cür çıxışlarla zəngindir.

1) Monoloqlarda mübarizə əzmi yüksək olur.

2) Monoloqun hissi-emosional çalarları nidalarla, təzadlı təsvirlərlə ifadə olunur.

Psixoloji baxımdan daxili monoloqlar gərgin şəraitdə keçir. Yəni hər bir nitq parçasında psixoloji gərginlik ifadə olunur. Nitqi söyləyənin düşüncə tərzini üzə çıxır.

Yazılı nitqdə, xüsusən bədii ədəbiyyatda monoloqlardan istifadə olunur. Monoloq personajın daxili aləmini, onun məqsədini, məqamını, hadisələrə münasibətini açır. Monoloq daha çox onun müəllifinin özünə ünvanlanır. Lakin digərlərinə ünvanlanan monoloqlar da az deyildir. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin

“Ölülər” dramında İskəndərin monoloqu meydana toplaşanlara, H.Şekspirin “Hamlet” əsərində isə qəhrəmanın monoloqu onun özünə ünvanlanmışdır.

Monoloqdan fərqli olaraq, daxili nitq tələffüz olunmayan, səslənməyən nitqdır. Daxili nitq lakonikliyi, qırıq-kəsikliliyi, rəhbərsizliyi, qrammatik konstruksiyaların elliptikliliyi ilə monoloqdan fərqlənir.

Daxili monoloq xüsusi üslubi qaydalardan biridir. Bu, daxili nitq statusundadır. Belə nitq prosesində baş vermiş hadisələr təsvir olunmur, onlarla əlaqədar olaraq yaranmış fikirlər və hisslər ifadə edilir. Monoloji nitq emosional baxımdan fərdiləşə bilər. Hər bir obrazın individual cəhətinə müvafiq nidalar hiss və emosiyaları qüvvətləndirir.

Monoloji nitqdə fasilə, sürət, ahəng, ton xüsusi rol oynayır. Dramaturgiyada monoloji nitq üçün gerçək şərait və mühit, həmçinin forma müəyyən edilir. Məsələn, tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, C.Cabbarlı monoloqların köməyi ilə müxtəlif hadisələri bir nöqtədə birləşdirir, zamanca, məkanca bir-birindən uzaqda baş vermiş hadisələr arasında əlaqə yaradır. Monoloq “səhnə daxilində səhnə” üsulunun tənzipmedicisi kimi təqdim edilir. Belə monoloqların məzmun həcmi genişlənir, bir surətin danışığı geniş bir dövrün bədii təcəssümünə təkan verir, hadisələrin quru təsviri yerinə canlı təcəssümü, təbii cərəyanı göstərilir” (Abbasova N.K., Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında söz. Bakı: Yazıçı, 1983, 191 s. 1, 48).

Nəticə

Hər bir şəxs gözəl danışığa, yüksək nitq mədəniyyətinə sahib ola bilər. Lakin bu cür çətin işin öhdəsindən gəlmək möhkəm iradə, böyük həvəs, müvafiq bilik və bacarıqlar tələb edir. Gözəl səs, fikrə müvafiq intonasiya seçməklə, normativ tələffüzlə danışmaq üçün hər bir kəs öz üzərində daim çalışmalıdır. Nitq istedadla bağlı olmasına baxmayaraq, ali məktəbdə təhsil alan gələcək mütəxəssis monoloji nitqi mənimsəmək üçün istər nəzəri bilikləri, istər praktik vərdisləri mənimsəməlidir. Bu zaman mütləq olaraq monoloji nitqin öyrənilməsinin əsas aspektləri nəzərə alınmalıdır. Çünki bu məsələdə nəzəriyyə və təcrübə vəhdəti çox vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T., Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2008, 336 s., 123
2. Abdullayev Ə.Z. Mətni anlama modelləri. Bakı: “Səda”, 1999, 334 s.
3. Bayramov Ə.S. Təfəkkürün müstəqillik və tənqidiliyinin kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda inşaf dinamikası: fil. elm. nam. dis. Bakı, 1967, 124 s.
4. Abbasova N.K., Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında söz. Bakı: Yazıçı, 1983, 191 s.

The main aspects of monologue

Summary

It is very important that the development of speech is included in the educational process. In particular, it is important to develop a speech culture when teaching the native language in higher educational institutions. When teaching speech culture, you need to focus on two types of speech and make students feel comfortable in both types. Methods of expression, appearance, purpose of communication, conditions, etc. There are a number of features (oral speech, written speech, formal speech, stage speech, public speaking, literary speech, indirect speech, indirect speech, organized and unorganized speech, etc.) that differ in different parameters from each other. In the process of training, a future specialist should gain theoretical knowledge and practical skills in constructing monologic speech.

Основные аспекты обучения монологической речи

Резюме

Очень важно, чтобы развитие речи было включено в учебный процесс. В частности, важно развивать речевую культуру при обучении родному языку в высших учебных заведениях. При обучении речевой культуре необходимо сосредоточиться на двух типах речи и сделать так, чтобы студенты чувствовали себя комфортно в обоих типах. Методы выражения, внешний вид, цель общения, условия и т.д. Существует ряд особенностей (устная речь, письменная речь, формальная речь, сценическая речь, публичные выступления, литературная речь, опосредованная речь, косвенная речь, организованная и неорганизованная речь и т. д.), которые по разным параметрам отличаются друг от друга. В процессе обучения будущий специалист должен получить теоретические знания и практические навыки построения монологической речи.

Rəyçi: dos. M.Hüseynova